

הרב מאיר זיכל

מנהג אמירת "ויהי נועם" ומזמור "יושב בסתר עליון"

מזמור צ"א בתהלים - "יושב בסתר עליון" - מכונה בגמרא¹ "שיר של פגעים" (מזיקין² שפוגעין צבני אדם להזיק - רש"י) ויש אומרים "שיר של נגעים". מזמור זה נהוג לאומרו בארבע הזדמנויות:
א. בתפילת שחרית בשבת בפסוקי דזמרא.
ב. במוצאי שבת לאחר תפילה עמידה לפני קדושת דסדרא.
ג. בקריאת שמע שעל המיטה.
ד. בלוויית הנפטר ובבית הקברות.

א. טעם אמירת המזמור בפסוקי דזמרא בשבת

מחזור ויטרי³ מביא את המנהג להוסיף בשבת מזמורים בפסדיז וז"ל:
"בשבת אומר למנצח, לדוד, תפלה למשה, ויהי נועם, הללויה, הודו, רננו, מזמור שיר ליום השבת, הי מלך...".
אין הוא מבאר את סיבת הוספת המזמורים הנ"ל. דבריו תואמים את המקובל כיום בנוסח אשכנז להוסיף בשבת רק את המזמורים הנ"ל.
בספר פירוש התפילות והברכות⁴ לרי יהודה ב"ר יקר, רבו של הרמב"ן שחי בצרפת ובספרד במאות ה-יב וה-יג (תקופתו מקבילה לתקופת ר' שמחה מויטרי מחבר מחזור ויטרי, שהיה תלמיד רש"י שחי בצרפת) הוא מביא גם את מנהגי התפילות בצרפת וז"ל:
"ובשבת אין אומרים מזמור לתודה. ומוסיפין שבעת מזמורים לכבוד השבת אחר שאמר הודו להי ואלו הן: השמים מספרים, לדוד בשנותו, תפלה למשה, ויהי נועם; ושעומדים בבית הי,

1. שבועות טו, ע"ב. ובירושלמי (שבת, סוף פרשת שעי) הוא מכונה "שיר פגועין" ומלבד מזמור "יושב בסתר" הוא כולל גם את מזמור ג' "יהי מה רבו צרי".
2. המזיקין מופיעים בתלמוד בהרבה מקומות, והם השדים. ראה ברכות ה', ע"א, קידושין כט, ע"ב (וברש"י שם) וברש"י לתהלים צ' ועוד.
3. עמ' 62. חיברו ר' שמחה ב"ר שמואל מויטרי, תלמידו של רש"י, שהשלימו בשנת 1208. השתמשתי במהדורת שמעון הלוי איש הורוויץ, נירנברג, תרפ"ג.
4. יצא לאור ע"י שמואל ירושלמי, מהדורה שנייה, הוצאת מאורי ישראל, ירושלים, תשל"ט.

והודו לה' כי טוב, ורננו צדיקים בה', הרי אלו שבעה. ואחר כך אומר מזמור שיר ליום השבת, לרמוז כי לכבוד שבת נוספים שבעה. ואחר כך אומר מזמור שיר ליום השבת, לרמוז כי לכבוד שבת נוספים שבעה.

ולכך תקנו עשרה מזמורים לומר בחול, על שם בעשרה מאמרות נברא העולם בששת הימים. ולכך תקנו שבעה (= בשבת) על שם 'שבע ביום הללתיך על משפטי צדקי, וכל משפטי השבת צדקה הוא לכל ישראל. ואף כי בשבת נגמרו שבעת הימים.

ורמוזו באלו שבעה המזמורים השם שהיה יחידי קודם שברא עולמו וסדר יצירות כסדרן שעשה בששה ימים... 'ויהי נעם ה' אלקינו רומז ליום שלישי שנבראת היבשה והוציאה דשאים ואילנות ולא היה עד עכשיו דבר שעתיד להיות מעשה ידי אדם כמו משם ואילך, שהאדם חופר בארץ ונוטע אילנות וזורע עשבים".

גם כאן יש לנו עדות על המנהג בצרפת להוסיף בשבת שבעה מזמורים. לדעתו, המנין שבע הוא כנגד "שבע ביום הללתיך על משפטי צדקך", ובחירת המזמורים הללו היא כנגד ששת ימי הבריאה. אמירת "ויהי נעם" שמוזכר בו "מעשה דינו" מרמזת על היום השלישי שבו מתחיל מעשה ידי בני אדם בזריעה ובנטיעה.

ר' דוד אבודרהם שחי בספרד (כתב את ספרו בשנת 1340) כותב בספרו: "ואח"כ מוסיפין י"ב מזמורים על שאר ימי השבוע ואלו הן... השמים מספרים כבוד א-ל... תפילה למשה, יושב בסתר... והטעם שמוסיפין מזמורים אלו בשבת כדי להכיר בין שבת לחול ויתקיים הפסוק שאומר 'ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם...'. ויש רמז באלו המזמורים לעשרה מאמרות שבהם נברא העולם... 'יושב בסתר עליון בצל שדי יתלונן' כנגד מאמר חמישי שהוא 'תדשא הארץ דשא', שברא לבריות דשא כדי לחיות בו ולהתלונן בצלו".

הרי שלדעתו אין טעם מיוחד לאמירת מזמור זה דווקא, אלא הוא במסגרת י"ב המזמורים שמוסיפים בשבת כדי לעשות הכרה בינה ובין ימות החול. אבודרהם שחי בספרד מציין את המנהג הספרדי להוסיף בשבת י"ב מזמורים כפי מנהג הספרדים ונוסח ספרד כיום. טעמו שונה מטעם ר' יהודה ב"ר יקר בכך שהוא מתייחס לרמזי המזמורים כנגד עשרה מאמרות שבהן נברא העולם ולא לששת ימי המעשה. אף לדעתו רומז המזמור "יושב בסתר" למאמר החמישי שהוא הבריאה ביום השלישי, אלא שהוא תולה טעמו בפסוק אחר דהיינו "בצל שדי יתלונן" לרמז על הדשא שנברא לבריות כדי לחיות בו ולהתלונן בצלו. נשים לב לעוד דבר מעניין. בעוד שמחזור ויטרי ור' יהודה ב"ר יקר מכנים את

המזמור בשם "ויהי נועם", הרי שאבודרהם מכנהו בשם "ישב בסתר" (ובהתאם לכך משתנים טעמיהם) ועוד נעמוד על כך להלן.

ה"יכלבו"⁵ כותב:

"ואחר חזרת הסדר הולכין לבית הכנסת ואומרים פסוקי דזמרא, ומוסיפין בהן מזמורים. יש מהם מדברים מיצירה ויש מהם מדברים מן התורה שניתנה בשבת".

אין הוא מפרט אלו מזמורים מדברים בעניין היציאה ואלו בעניין התורה⁶, מ"מ יש לאמירת מזמורים אלו טעם מיוחד לשבת, אם מעניין היצירה בששת ימי הבריאה ואם מעניין התורה שניתנה בשבת.

ובסידור "עבודת ישראל"⁷ כתב:

"ובפירוש ישן מצאתי כי בדין הוא שאף בחול היה לנו לומר אותן מזמורים כולם מלבד 'מזמור שיר ליום השבת', אך מפני טורח הציבור נמנעו לאמרם בחול".

לפי דבריו נמצא שמזמורים אלו שייכים במקורם לפסוקי דזמרא, אך משום טרחא דצבורא נמנעו מלאמרם בחול. ראוי לציין שבסידור רב סעדיה גאון אין כל הוספות בפסד"ז בשבת.

ב. טעם אמירת המזמור במוצאי שבת

מנהג קדום הוא לומר במוצאי שבת מזמור זה לאחר תפילת ש"ע, כאשר מוסיפים לפנינו את הפסוק "ויהי נועם" וגוי שהוא הפסוק האחרון של המזמור שלפניו (מזמור צ"ו) והוזכר כבר במאה התשיעית בסידור רב עמרם גאון⁸ בתוספת טעם לאמירתו וז"ל⁹:

"וזה שנהגו לומר ויהי נועם וקדושא דסדרא ולומר בנעימה ובעריבות טעם באפוקי שבתא, כדי שישתהו ישראל בהשלמת סדריהם כדי להאריך מנוח לרשעים מלחזור לגיהנם כדאמרינן במוצ"ש צועק המלאך שהוא ממונה על הרוחות חזרו לגיהנם למות שכבר השלימו ישראל סדריהם".

5. סימן לו ובקצרה גם בסימן ד. לא ידוע בדיוק מי חיברו. יש המייחסים אותו לרבנו פרץ, יש לריב"ש ויש לרי אהרן הכהן מלונלי.
6. הסברים שונים יש לכך וראה בווהר, תרומה, דף קלו ובספר "עולם התפילות" לרב אי מונק, הוצאת מוסד הרב קוק.
7. לרי יצחק בער שחי בגרמניה בשנים 1830-1897.
8. דף לא. רב עמרם גאון סורא, חי בבבל במאה התשיעית. הוא מונה לגאונות בשנת 858 ונפטר בשנת 875.
9. דבריו מובאים גם במחזור ויטרי וב"שיבולי הלקט" ועוד.

דבריו מבוססים על הנאמר במדרש תנחומא¹⁰:

"אמר לו (=ר"ע לטורנוסרופוס) כל ימות השבת אנו נידונין ובשבת אנו נוחין, ובמוצאי השבת עד שהסדרים נשלמים. וכשהסדרים נשלמים, מלאך שמו דומה שהוא ממונה על הנשמות, בא ונוטל נשמתן של אותם אנשים ומקלען לארץ. הדא הוא דכתיב (איוב י', כב) 'ארץ עפתי כמו אפל צלמות ולא סדרים'. מהו צלמות? צאו למות שכבר שלמו הסדרים."

לאור זאת נמצא שלדעת רב עמרם גאון אמירת "ויהי נועם" וקדושה דסדרא נועדה להאריך את התפילה במוצ"ש כדי להאריך את מנוחת הרשעים בגהינום. המילה "סדרים" כוונתה כנראה לסדר התפילה כפי שהבין זאת רב עמרם, וא"כ לא מצאנו בדבריו טעם למה נבחרו דווקא "ויהי נועם" ו"קדושה דסדרא" כדי למלא את התפקיד של הארכת הסדרים. ברם, בהמשך דבריו ניתן למצוא טעם לאמירת "ויהי נועם" בדברים שהביא בשם רב שלום גאון (הוא רב שר שלום שנתמנה לגאונית סורא בשנת 848, כעשר שנים לפני מינויו של רב עמרם גאון¹¹ וז"ל:

"ויהי שדר רב שלום גאון אין אומרין ויהי נועם אלא במוצאי שבת בלבד, אבל לא במוצאי ימים טובים ולא במוצאי שבת ליום טוב, כיון דבעי למימר 'ומעשה ידנינו', דליכא ביומי טובי, אמטו להכי אין אומרין אותו. וקדושה דסידרא הכי נמי לא אמרינן. כללא דמילתא כל היכא דלא אמרינן ויהי נועם לא אמרינן קדושה דסידרא, תי, שלא תיקנו סדר קדושה אלא כשאומרין ויהי נועם, שאין דרך לברך התלמיד שלא יתברך רבו עמו, ומאחר שמתחיל בברכת עצמו מסיים בברכת הרב, תי."

ובמוצאי יום הכיפורים שחל להיות באמצע שבת לא אמרינן ויהי נועם, דלא אמרינן ויהי נועם אלא במוצאי שבת לחול, דאיכא שיתא יומי דחולא לקמיה. אבל איכא במיצעי יום טוב או יומא דכיפורי, אפילו חל יום טוב, בערב שבת ואיכא לקמיה חמשה יומי דחולי לא אמרינן ויהי נועם בהיכא אפוקי שבתא, מאי טעמא¹² כיון דאמרינן ומעשה ידינו ומעשה ידינו תרי זימני בעינן עד דאיכא לקמן שיתא יומי כולהו חולא."

מדבריו ומדברי ההולכים בעקבותיו (ראה הערה 9) נמצאנו למדים:
א. טעם אמירת "ויהי נועם" הוא כדי לברך את מעשה ידינו בימות החול הבאים.

10. פרשת כי תשא. וכן בבראשית רבה פי"א, בפסיקתא רבתי פכ"ג, בשאילתות פרשת בראשית. וראה עוד בסנהדרין סה, ע"ב וברש"י שם בד"ה קברו של אביו.
11. על פי האינציקלופדיה העברית, ערך גאון, גאונים.
12. במחזור ויטרי כתב: "כיון דכתיב ומעשה ומעשה ידינו כו"ו, כלומר וי מעשה ידינו, אלמא דבעינן שיתא יומי כולהו כחדא."

- ב. אין אומרים "ויהי נועם" לא במוצאי יום טוב, ולא במוצ"ש ליו"ט ולא במוצאי יום כיפור, אלא רק במוצ"ש ליום חול.
- ג. אין אומרים "ויהי נועם" אלא כשיש שישה ימי חול מלאים לאחר השבת.
- ד. כשאין אומרים "ויהי נועם" אין אומרים גם "קדושה דסדרה".
- ה. אמנם הוא מזכיר בדבריו את הפסוק "ויהי נועם", אך כוונתו גם למזמור "ישב בסתר", ואי"כ גם הוא מכנה את המזמור כולו בשם "ויהי נועם".
- גם בסידור רב סעדיה גאון¹³ מביא את המנהג לומר "ויהי נועם" ו"ישב בסתר" (הוא מצטט את כל המזמור כלשונו), אלא שאין הוא נותן טעם לדבריו¹⁴.

לרי דוד אבודרהם טעם אחר וז"ל:

"ואומר ש"צ קדיש עד לעילא ואחר כך אומר פסוק ויהי נועם ה' אלקינו עלינו ומעשה ידינו כוננה עלינו ומעשה ידינו כוננהו, שהוא סוף מזמור 'תפלה למשה...! ואומר ישב בסתר עליון בצל שדי יתלונן', שהוא מזמור של פגעים... והטעם שכופלן בתחילה ויהי נועם ולבסוף 'אורך ימים אשביעה' יש אומרים מפני כי יושב בסתר עליון עם פסוק ויהי נועם יש בו קכ"ד תיבות, וכשתכפלים יהיו רמ"ח. ומן הדין היה לכופלו פעם אחרת אלא מפני טורח הציבור תקנו לכפול הפסוק הראשון והאחרון בלבד ויחשב כאילו כופלו כולו. ולכך תקנו לאומרו במוצ"ש שהוא תחילת השבוע כדי לשמור רמ"ח איברים...".

הרי שלפי דעתו הטעם של אמירת המזמור במוצ"ש הוא כדי לשמור במשך השבוע על רמ"ח אברינו מפני המזיקים. מדבריו משמע שהמנהג הוא לכפול לא רק את הפסוק "אורך ימים" וגוי אלא גם את הפסוק הראשון "ויהי נועם" וגוי, אולם אין אנו נוהגין כן. אמנם ייתכן שאין כוונתו לכפל הפסוק הראשון בפועל, אלא שהביטוי "מעשה ידינו" הוא הכפילות עצמה, וכפי שכתב רב עמרם גאון כנ"ל. ועוד נשים לב, שאצלו יש לראשונה הבחנה בין הפסוק "ויהי נועם" שהוא הפסוק האחרון של המזמור "תפלה למשה" ובין המזמור "ישב בסתר".

אבודרהם מביא את תשובת הגאונים¹⁵ שבה מצאנו טעם אחר וז"ל:

"וכתוב בתשובת הגאונים שאין אומרים ויהי נועם אלא במוצאי שבת שכל ששת הימים הם של חול אבל במוצ"ש שבא יו"ט באותו השבוע אין אומר אותו מפני שמזכיר ומעשה ידינו שני פעמים... אנו צריכין שיהיו ששת הימים כולם של חול. ועוד טעם אחר דאמרינן בספרי (שמות ל"ט, מג) 'יורא משה את כל המלאכה והנה עשו אותה' וגוי 'ויברך אותם משה'.

13. תפילות מוצאי שבת, יצא לאור ע"י שי אסף בהוצאת ראובן מס, ירושלים, תשמ"ה.

14. על ההבדלים בין סדר רב עמרם וסידור רב סעדיה ראה במבוא של שי אסף במהדורה הנ"ל.

15. וב"שיבולי הלקט" סימן קכט הביא את הדברים בשם רב נטרוני גאון שהוא בן תקופתם של רב עמרם גאון ושל רב שלום גאון.

ברכה אמר להם? תשרה שכינה על מעשה ידיכם, והם אמרו
 'ויהי נועם ה' אלקינו' גוי ועל כן נהגו לאומרו בכל מוצאי
 שבתות חוץ משבת שיבוא יום טוב בתוכה שעצור מן
 המלאכה".

הטעם הראשון שהוא מביא מתבסס על סדר רב עמרם גאון הני"ל, והטעם השני
 מיוסד על הספרי ש"ויהי נועם" היא הברכה שברך משה את ישראל שתשרה שכינה
 במעשה ידיהם. מ"מ נמצא לפי שני הטעמים שאמירת מזמור זה במוציא שם
 בקשת ברכה שתשרה שכינה במעשה ידינו לקראת ששת ימי המעשה¹⁶ או כפי ניסוחו
 של ר' בנימין בן מתתיהו¹⁷: "ומעשה ידינו כוננהו אנו מתפללין שיבוא מעשה ידינו
 ביותר ולא נבוא לידי עבירה כדי שלא נידון בגיהנם".

אם נאמר שהן בתשובת הגאונים והן בספרי הכוונה ב"ויהי נועם" היא גם למזמור
 "יושב בסתר" הכל אתי שפיר. אך אם נאמר כפי שאבודרהם עצמו כתב ש"ויהי נועם"
 שייך למזמור הקודם, לא ברור לאור זאת מדוע אומרים גם את המזמור "יושב בסתר"
 ולא הסתפקו באמירת הפסוק "ויהי נועם" בלבד שהוא המקור לטעם¹⁸.

בספר "שיבולי הלקט"¹⁹ מבאר בשם אחיו ר' בנימין את העניין בדרך אחרת:

"לפי מה שאמרו רז"ל במסכת שבעות פרק ידיעות הטומאה
 (טו): שיר של פגעים בכנורות ובנבלים ובתופים ואומר 'יושב
 בסתר עליון' עד 'כי אתה ה' מחסי', והמזמור הזה אמרו משה
 רבינו ע"ה בשעה שהקים את המשכן והתפלל על המזיקין
 שיכלו מן העולם, וכן מפורש בפסיקתא דויהי ביום כלות, מהו
 ביום כלות רבי אליעזר אומר ביום שכלו המזיקין מן העולם...
 ולפי שבשבת אין צריכין שמירה כמו שפירשנו למעלה הלכה
 ס"ו, שהשבת הוא משמר את עצמו ואת שומריו ואין צריכין
 לירא מן המזיקין.

תדע לך שהוא כן שהרי אין מתפללין 'שומר את עמו ישראל
 לעדי' בלילי שבת אלא פורשין על השלום, לפיכך עתה שנכנסין
 לימות החול והן צריכין שימור שכבר ניתנה רשות למחבלים,
 גם לשר דומה הממונה על הרוחות להשיב נפשות הרשעים
 בגיהנום לדונם, על כן נהגו לומר זה המזמור במוציא שבת שיש
 בו תפילה להמלט מן המזיקין ומדין גיהנום. מן המזיקין כמה
 דתימא 'יפול מצדך אלף ורבה מימינך אליך לא יגשי' מדין
 גיהנום כמה דתימא 'לא תאונה אליך רעה', אין רעה אלא
 גיהנום כמה דתימא וגם רשע ליום רעה.

16. וכן משמע ב"כלבו" סימן מא, ובמהרי"ל.

17. בשו"ת "בנימין זאב" סימן ר"ט. חי ביון במחצית הראשונה של המאה ה-16.

18. רש"י (שבעות טו, ע"ב ד"ה ושיר) אף הוא הביא את הספרי הני"ל, והקשה עליו שם הבי"ח בהגהותיו:
 "ותימא לפי זה לא היה לו לומר 'יושב בסתר' אלא 'ויהי נועם' ונשאר בצ"ע.

19. לר' צדקיה בן אברהם הרופא ממשפחת הענויים שחי ברומא במאה ה-13, בסימן קכט.

ונהגו העם להתחיל 'ויהי נועם' והוא סוף המזמור שלמעלה ממנו להתפלל על מעשה ידיהם שהרי בשבת לא עשו מלאכה".

בדבריו הוא משלב שלושה עניינים:

א. המזיקין שובתים בשבת, ובמוציא שבתם ניתנה להם רשות לפעול. טעם זה הוא חדש ולא שמענוהו עד כה.

ב. הגהינום שובת בשבת ומתחיל לפעול שוב במוציא שבת. טעם זה אינו חדש וכבר שמענוהו לעיל.

ג. תפילה על מעשה ידינו שבחול. אף טעם זה כבר ראינו לעיל.

נמצא לפי דבריו שעיקר המנהג היה לומר במוציא שבת את המזמור "יושב בסתר" שהוא שיר של פגעים, שיש בו תפילה להנצל מן המזיקים ומן הגהינום, אשר יש להם ממשלה בימות החול. אלא שהתפתח מנהג בעם לומר גם את הפסוק האחרון של המזמור הקודם - "ויהי נועם" - להתפלל על מעשה ידיהם בששת ימי המעשה. אף ש"שיבולי הלקטי" לא מזכיר במפורש את הספרי הנ"ל, מ"מ ייתכן שמנהג העם להוסיף את הפסוק "ויהי נועם" התבסס על הספרי המקשר פסוק זה עם הברכה שברך משה את העם שתשרה שכינה במעשה ידיהם.

דבר זה מתקבל על הדעת, שהרי "שיבולי הלקטי" הכיר היטב את פירוש רש"י לשי"ש והוא מרבה להביאו לאורך ספרו במקומות שונים. ואף כאן הוא מצטט את דברי הגמרא במסכת שבועות, ורש"י שם מביא את הספרי (ראה הערה 18).

לפי פירוש "שיבולי הלקטי" התבאר לנו באר היטב מקורו של המנהג לומר גם את הפסוק "ויהי נועם", וגם את המזמור "יושב בסתר עליון". אף לפי דבריו אנו רואים כי הפסוק "ויהי נועם" הוא סיומו של המזמור הקודם ואין לו קשר למזמור הבא אחריו שהוא "יושב בסתר".

בדרך דומה במקצת מבאר זאת ר' יהודה ב"ר יקר²⁰ ז"ל:

"וגומר התפלה ואומר קדיש ואומר 'ויהי נועם', לפי דכתוב 'מעשה ידינו כוננה עלינו', ומשה רבנו אמרו כשגמר המשכן ואמר 'יהי רצון מלפניך שתשלח ברכה במעשה ידינו'. וגם אומרים אותה לפי שהוא שיר של פגעים, שהשדים שולטים בלילה יותר מן היום, לפי שגם החושך הוא מעין מלאך המות, ומחשיכים עיניהם של בריות... וגם ליל תחילת ממשלתם של שדים היה ליל מוצאי שבת, שהרי בראם הקב"ה ערב שבת ולא ראו חושך עד מוצאי שבת, והוא כן בבראשית רבה" (ז', א).

אף הוא מצרף שני עניינים, דהיינו המזיקין וברכה "במעשה ידינו", אלא שלא מצרף את עניין הגהינום כמו "שיבולי הלקטי". כמו כן, בניגוד ל"שיבולי הלקטי", הוא סבור כי "ויהי נועם" כולל גם את המזמור "יושב בסתר".

20. בספרו "פירוש התפילות והברכות", ראה הערה 4.

אנו רואים כי המסורת של אמירת "ויהי נועם" במוצי"ש קשורה למזיקין והייתה ידועה במאה ה-13 הן בצרפת שם חי ר' יהודה ב"ר יקר והן באיטליה שם חי בעל "שיבולי הלקט".

מתי אין אומרים "ויהי נועם" במוצי"ש?

מצאנו בעניין זה ארבעה מנהגים עיקריים:

א. כבר ראינו לעיל שדעת הגאונים רב עמרם, רב שלום ורב נטרונאי שאין לומר "ויהי נועם" במוצי"ש אא"כ יש אחריו ששה ימים מלאים של חול שבהם מותרת עשיית מלאכה. ולכן אין אומרים אותו במוצי"ש ליו"ט, ולא אם חל יו"ט באמצע השבוע. דעתם זו מבוססת על דרשה עצמאית או משום שנאמר פעמיים "ומעשה ידיו" או משום שהיו"ש של "ומעשה ידיו" מרמזת לששה ימים מלאים של מעשה ידים כני"ל. "שיבולי הלקט"²¹ מעיד כי זה המנהג במקומו ברומא והטור²² כותב שכך נוהגים באשכנז²³.

ב. "שיבולי הלקט"²¹ מביא את דברי רב שרירא גאון המעיר על דברי רב עמרם הנ"ל וז"ל:

"הרבה תמהנו בזה, וזה מנהג שלא ידענוהו ולא שמענו בו מעולם אפילו במקומו של רב עמרם".

הוא מסכים שבמוצי"ש ליו"ט או לחולו של מועד אין לומר "ויהי נועם", אך אם חל יו"ט מיום שני ואילך אין ראוי להמנע מלאומרו. אין הוא מקבל כנראה את הדרשות של הנ"ל, ואם טעם אמירת "ויהי נועם" הוא משום ברכה למעשה ידיו, הרי שיש לאומרו אף אם יש יום חול אחד בלבד. אמנם אם חל יו"ט במוצי"ש שאז אסור עדיין בעשיית מלאכה אין ראוי לומר "ויהי נועם".

ג. "שיבולי הלקט" מביא מנהג נוסף:

"יש מקומות שאין אומרים 'ויהי נועם' במוצי"ש כשחל להיות יו"ט בראשון או בשני או בשלישי, אבל מרביעי ואילך אם חל יו"ט אין מניחין אותו. והטעם שלהם, שראשון ושני ושלישי נקראין אחר השבת ומרביעי ואילך נקרא לפני השבת, וכיון דשני ושלישי חשובין אחר השבת, הוי כיו"ט אחר השבת שאין אומרים אותו"²⁴.

ד. לדעת רב סעדיה גאון²⁵ יש לאומרו בכל מוצאי שבת ואף אם חל בו יו"ט. כאמור

21. סימן קכט.

22. או"ח, סימן רצה.

23. וראה שם שמביא שבספרד נהגו אחרת ואכמ"ל.

24. דברים אלה מיוסדים על פי דברי הגמ' במסכת פסחים (קו, ע"א) שם נאמר כי ימי ראשון, שני ושלישי שייכים לשבת הקודמת לענין גיטין ולענין עשיית הבדלה למי ששכח לאמרה במוצי"ש.

25. בסידורו, תפילות מוצאי שבת.

לעיל, רס"ג אינו מציין את טעם אמירת "יהי נועם" במוצ"ש, אך אם לדעתו הטעם הוא משום "מעשה ידינו", אפשר לאומרו אף אם חל יו"ט במוצ"ש משום ימי החול הבאים אחריו.

בישערי תשובה²⁶ הביא בשם בר"י (=ברכי יוסף, החיד"א) "ישראל קצת גדולים שהיו אומרים בלחש לעצמם יהי נועם אף בשבוע שחל יו"ט כי על דרך האמת מוכרח אמירת יהי נועם בכל מו"ש".

אולם דעת "שיבולי הלקט" קצת תמוהה. לדעתו עיקר המנהג הוא אמירת מזמור "יושב בסתר" כנגד המזיקין ודין גהינום, וא"כ לכאורה יש לאומרו אף אם חל יו"ט באמצע השבוע, שהרי שמירה מן המזיקין צריכה אנו אפילו בשביל יום אחד של חול. לעיל ראינו שהשבת מגינה מן המזיקין וכן גיהנום שובת בה. לא ברור לי אם הדברים תקפים גם ביו"ט, כלומר האם גם יו"ט שומר מן המזיקים והאם גם בו גהינום שובת. "שיבולי הלקט" עצמו כותב²⁷ בשם רב שר שלום גאון שבליל שבת ויו"ט המנהג הוא לחתום בברכת "השכיבנו" במעריב ב"פורס סוכת שלום" ולא ב"שומר עמו ישראל לעד". הוא מבאר זאת בכך שבכל ימות השבוע צריכה שמירה מן המזיקין, אך בשבת אין צורך בכך ש"גדול הוא זכות יום השבת שמגן על הזוכרים אותו לקדשו ולכך אין צריכה שמירה".

וכן כתב במחזור ויטרי²⁸: "שהבטיחם הקי שאין להם לירא מפני שמסככת עליהן מצות שבת ואין ניזוקין כלל, שנאמר 'ושמרו בני ישראל את השבת' וגוי ברית עולם, ברית כרותה להם שלא יזוקו אם ישמרוה כראוי". מהנ"ל משמע שענין השמירה מן המזיקין הוא רק בשבת ולא ביו"ט. וכן מהמקורות שהבאנו לעיל משמע שהגיהנום שובת רק בשבת ולא ביו"ט. לאור זאת היה מקום לומר "יהי נועם" אף כשחל יו"ט במוצ"ש.

הטור²⁹ מביא את המנהג לומר "יהי נועם" ו"קדושה דסדרא" במוצ"ש וכן את דברי רב עמרם ורב שר שלום הנ"ל, ועל סימן זה כותב "בית יוסף"²⁹: "סימן זה פשוט ואין צריך ביאור". מעניין שמרן בספרו "שולחן ערוך" לא זכר מילה ממנהג זה, ורק הרמ"א מביאו בהגהותיו.

ג. טעם אמירת המזמור בק"ש שעל המיטה

הלילה הוא כידוע³⁰ זמן פעולת המזיקין ועל כן הוא במיוחד צריך לשימור. לק"ש בכלל יש סגולה לשמירה מן המזיקין וכפי שנאמר בגמרא³¹:

26. או"ח, סימן רצה ס"ק ב.

27. סימן סה.

28. סימן קב.

29. או"ח, סימן רצה.

30. הדבר מובא בתלמוד במספר מקומות וראה למשל בקידושין כט, ע"ב.

31. ברכות ה, ע"א.

"א"ר יצחק כל הקורא ק"ש על מטתו, מזיקין בדילין ממנו שנאמר 'ובני רשף יגביהו עוף'".
ועיקר תקנת ק"ש על המיטה הוא לשם כך וכפי דאיתא במדרש תהלים³²:
"הקורא שמע בביהכ"נ שחרית יוצא ידי חובתו. ערבית, לא יצא אלא אם כן חוזר בביתו על מטתו. מה טעם, כדי להבריח את המזיקין".

וכן נאמר במדרש "ויכולו"³²:

"כשבא אחד מישראל לישן ואינו ישן עד שממליך להקב"ה, לא ישכב עד יאכל טרף שאומר 'ה' אלקינו ה' אחד', והמחבלין שומעין שהזכיר שמו של הקב"ה וחומלים עליו ומלחשים אחריו 'ברוך שם כבוד מלכותו' ובורחין...".

וברוח זו כתב ר' יהודה בי"ר יקר³³:

"ולכך אומרים אותו (= "ויהי נועם") אף כל הלילות סמוך למיטתם, שבליה היא ממשלתם" (= של השדים). (וראה דבריו לעיל).

ובדרך זו הבין גם "שיבולי הלקט"³⁴ הכותב: "אלא פשיטא דאותו אינו אלא מפני המזיקין". ועל פי דברים אלה ביאר אבודרהם את המילים: "שתשכיבני לשלום" שבברכת המפיל וז"ל:

"ואמר "לשלום" על הגוף, שבליה ימצאו נזקים ופגעים רעים יותר מביום והוא מתפלל שיעמידנו שלם בגופי".

כבר הזכרנו לעיל שמזמור זה נקרא בגמי "שיר של פגעים" ויש בו סגולה כנגד המזיקין. מעתה ברורה מאליו אמירתו של מזמור זה בליה שהוא זמן פעולת המזיקין, וכן שנינו בגמי³⁵:

"רבי יהושע בן לוי אמר להו להני קראי (שיר של פגעים - רש"י) וגאני (כשכוח כולך לישן בליה - רש"י).

ובסידור רב עמרם³⁶ מפרש את דברי הגמי ביתר פירוט וז"ל:

"ר' יהושע בן לוי אמר יושב בסתר עליון וגאני. ת"ר שיר של פגעים בכינורות בתופים ובנבלים. ואיזהו שיר של פגעים? יושב בסתר עליון עד כי אתה ה' מחסי. ואומר 'ה' מה רבו צרי עד 'לה' הישועה...!. וכתוב באגדה³⁷ שיר של פגעים היה משה אומר בשעה שהיה עולה לרקיע. היה אומר המזמור הזה יושב בסתר עליון.

32. מובא בסידור "עבודת ישראל".

33. בספרו הנ"ל כביאור תפילת מוצ"ש - "אתה חוננתנו".

34. סימן מח ועיי"ש.

35. שבועות טו, ע"ב.

36. סדר ק"ש על המיטה והעתיק את דבריו במחזור ויטרי סימן עז.

37. מדרש תהלים מזמור צ"א, ו.

לדעתו ברור שבק"ש על המיטה אומרים רק את המזמור "יושב בסתר" עד "כי אתה הי' מחסיי" ואין אומרים את הפסוק "יהי נועם", שלא כדברי ר' יהודה בי"ר יקר הנ"ל.

וכן כתב הטעם הייכלברי³⁸:

"ואחר קריאת שמע אומר 'יהי נועם' עד 'אורך ימים'. ויש שמתחיל 'יושב בסתר עליון' עד 'כי אתה הי' מחסיי'. ולפיכך אומרים מזמור זה מפני שהוא שיר של פגעים, יצילהו הי' מכל פגע רע בקריאתו".

אלא שהוא מביא שני מנהגים:

א. לומר מ"יהי נועם" עד "אורך ימים" שהוא סיום המזמור "יושב בסתר".

ב. לומר רק מ"יושב בסתר עליון" עד "כי אתה הי' מחסיי".

ובחומש שמות על הפסוק (י"ב, מב): "הלילה הזה לה' שְׁמַרִים" כתב רש"י³⁹:
משומר וזא מן המזיקין כטנין שנלמד ולא יתן כמשמית וגו'.

ועל פי זה כתב הרמ"א⁴⁰:

"ונוהגים (=בליל הסדר) שלא לקרות על מטתו רק פרשת שמע ולא שאר דברים שקורין בשאר לילות כדי להגן, כי ליל שמורים הוא מן המזיקין".

ד. טעם אמירת המזמור בלוויה ובבית הקברות

אף כאן קשורה אמירת המזמור עם המזיקין. בית הקברות הוא מקום שנמצאים בו שדים ומזיקין כפי שמצינו במקומות שונים. הגמ' במסכת חגיגה (ג, ע"ב) אומרת: "והלך בבית הקברות אימור כדי שתשרה עליו רוח טומאה הוא דקא עביד" ומפרש רש"י: רוח שדים שיסייעו לו להיות מכשף. וכן מצאנו במסכת ברכות (יח, ע"ב): "מעשה בחסדי אחד שלן בבית הקרות ושמע רוחות המספרות זו עם זו". במסכת בבא בתרא (ק, ע"ב) שנינו: "ת"ר אין פוחתין משבעה מעמדות ומושבות למת כנגד 'הבל הבלים אמר קהלת הבל הבלים הכל הבל'".

הרשב"ם מביא שני פירושים לדברים אלו ובפירושו השני הוא כותב:
"וראיתי כתוב מפני שהשדים מתלולים עם החוזרים מבית הקברות לפיכך תקנו מעמדות ומושבות כדי שבתוך כך יסתלקו השדים מעליהם".

אמנם הרשב"ם דוחה פירוש זה מטעמים שונים, אך אין הוא דוחה את עצם עניין

38. סימן כט.

39. על פי הגמ' במסכת ראש השנה יא, ע"ב.

40. או"ח, סימן תפא סעיף ב.

המצאות השדים בית הקברות. אף שהרשב"ם דחה פירוש זה, מ"מ במציאות נראה שטעם זה לא נדחה וכפי שכותב מהרי"ל⁴¹:

"וכמדומה שבני אושטרייך תופסים פירוש שני (=של הרשב"ם הנ"ל) כי רגילים לומר זיהי נועם' וגם בקשה אחרת".

באמירת "זיהי נועם" כוונתו בוודאי בעיקר למזמור "יושב בסתר" שהוא שיר של פגעים כדי להנצל מהפגעים והמשחיתים המלווים את המתים. ועל פי זה כתב הרמ"א⁴²:

"י"א שיושבים ז"פ מפני שהרוחות מלוות אותו (=את המת), וכל זמן שיושבין ברחין ממנו. ובמדינות אלו לא נהגו לישוב רק ג"פ אחר שרצו הידים ואומרים כל פעם זיהי נועם' וגו' יושב בסתר" וגו'.

ובט"ז הוסיף:

"כתב רש"ל שקיבל מאביו זקנו שיש לומר שבע פעמים, דהיינו בפעם א' עד מלת יכי ומלת יכי בכלל, ובפעם הב' עד יכי מלאכיו, ובג' עד יכי מלאכיו יצוה, ובד' עד יצוה לך, ובה' עד ילך לשמרך, ובז' עד ולשמרך בכל, ובז' עד יבכל דרכיך. ויש בו סוד, וכתוב בלבוש שגם הוא נהג כן".

ה. הקשר בין "זיהי נועם" ובין "יושב בסתר"

כאמור, הפסוק "זיהי נועם" הוא הפסוק האחרון של מזמור צ' בתהלים ולכאורה אינו שייך למזמור הבא אחריו שהוא מזמור צ"א - "יושב בסתר". אף שידוע כי חלוקת התנ"ך לפרקים אינה מבית מדרשה של היהדות, מ"מ כנראה חלוקת ספר תהלים למזמורים היא קדומה וכפי שראינו לעיל בדברי "שיבולי הלקט" (שחי במאה ה-13 באיטליה) ואבודרהם (שחי במאה ה-14 בספרד).

קושיית הב"ח:

כפי שראינו לעיל הגמ'⁴³ מכנה את מזמור "יושב בסתר" כ"שיר של פגעים" ומפרש רש"י:

ושיר של פגעים יושב סתר עליון, ולפי שאמרו משה צחקת משכן דכתיב (שמות ל"ט) ויצרך אותם משה, ומה צרכן, יכי לזון שחשרה שכינה צמטשה ודיכס ויכי נועם כ' חלקיו עליו, ויכי איתא צתורת כהנים, וכוא מאחד עשר מזמורים שאמר משה צספר תהלים, מתפלה משה עד סוף מזמור לחודה.

41. תשובות סימן כג. המהרי"ל הוא ר' יעקב הלוי סג"ל מולין שחי בשנים 1365-1427 ונחשב כאחד מגדולי הפוסקים ומומחה במנהגי אשכנז.

42. יורה דעה, סימן שעו, סעיף ה.

43. שבועות טו, ע"ב.

והקשה על כך הבי"ח⁴⁴:

"ותימה, לפי זה לא היה לו לומר יושב בסתר אלא ויהי נועם?"

הוא אינו מיישב קושייתו, ולכאורה היא אמנם קושיה חזקה. שהרי ברכת משה הייתה שתשרה שכינה במעשה ידיכם, וא"כ היה מספיק לומר רק את הפסוק "ויהי נועם" בלבד. לאור זאת יש לבדוק את המנהג לקשור את "ויהי נועם" ל"יושב בסתר" במקומות הנ"ל.

במוצאי שבת:

מדברי תשובות הגאונים משמע לכאורה שנהגו לומר במוצ"ש רק את הפסוק "ויהי נועם", שהרי עיקר טעמם עולה סביב העניין של "מעשה ידינו" ואין למזמור "יושב בסתר" שיכות לנושא. מאידך, יתכן שאף בזמנם אומר גם את "יושב בסתר" אלא שהוא נכלל בחדא מחתא עם הפסוק "ויהי נועם" (וראה להלן).

בתקופה מאוחרת יותר (במאה ה-13) אנו מוצאים בדברי "שיבולי הלקט" שבאיטליה כבר יש מנהג ברור של אמירת "ויהי נועם" וגם "יושב בסתר", אלא שלדעתו עיקר התקנה והטעם הוא לומר "יושב בסתר" משום הפגעים, וכנראה במשך הזמן התפתח גם מנהג להוסיף את הפסוק "ויהי נועם" כנגד "מעשה ידינו" של ימות החול. מדברי אבודרהם אנו רואים שאף בספרד במאה ה-14 קיים המנהג לומר גם "ויהי נועם" וגם "יושב בסתר", אלא שלדעתו וטעמו, צירוף השניים הוא מעיקר המנהג.

בק"ש שעל המיטה:

כפי שראינו לעיל, ברור שעיקר הטעם של אמירת "יושב בסתר" בק"ש על המיטה הוא מפני המזיקין. לפי זה, לכאורה, אין צורך לומר את הפסוק "ויהי נועם" שאינו עניין למזיקין. ואמנם ראינו לעיל ב"כלבו" שיש הנוהגים לומר רק "יושב בסתר". ברם, ה"כלבו" הביא שיש נוהגים לומר גם "ויהי נועם" וכך הוא מנהג האשכנזים כפי שמופיע בסידורים שונים⁴⁵. מנהג זה לכאורה צ"ע. יש לציין שלפי ביאור אבודרהם לעיל אפשר להסביר זאת, משום שצירוף הפסוק "ויהי נועם" יוצר את המספר 124 שבהכפלתו הוא רומז לרמ"ח איברים שבגוף האדם הצריכים שמירה מן המזיקין.

בלוויה ובבית הקברות:

אף כאן, כפי שראינו לעיל, עיקר טעם הזכרת המזמור "יושב בסתר" הוא כנגד המזיקין. כפי שצויין לעיל, המהרי"ל והרמ"א מביאים את המנהג לומר גם את הפסוק "ויהי נועם", ואף אנו נאמר כאן שמנהג זה אומר דרשני אלמלא פירושו של אבודרהם שכוחו יפה גם בענייננו.

44. בהגהותיו על הדף. הבי"ח הוא ר' יואל סירקיש שחי בפולין בשנים 1561-1640.

45. ראה למשל בסידור "עבודת ישראל" ובסידור "בית יעקב" לרי יעקב עמדין.

לאן שייך הפסוק "ויהי נועם"?

כאמור⁴⁶, חלוקת ספר תהלים למזמורים היא קדומה. ברם, חלוקת התנ"ך לפרקים ולפסוקים אינה מבית מדרשה של היהדות, אלא הדבר נעשה ע"י כומר נוצרי באנגליה במאה ה-13. לפי המסורת שלנו ידוע כי התורה נחלקת ל-154 סדרים, לפי המנהג הארץ ישראלי לסיים את קריאת התורה בשבת בציבור במחזור של שלוש שנים, דהיינו סדר אחד בכל שבת. גם ספרי הנביאים והכתובים חולקו לסדרים, אך אין לנו ידיעות ממקורות קדמונים על משמעות חלוקה זו. בתנ"ך הקדום ביותר שיש בידינו, כתר ארם צובא, מצויינים הסדרים, כאשר ליד כל התחלת סדר מופיעה בצד האות סמ"ך⁴⁷ (הדבר נעשה גם בכתבי יד מאוחרים יותר).

ר' שאול קוסובסקי חישב את כל הסדרים בתנ"ך והגיע למספר 293 שהוא מספר ימות החול בשנה רגילה. סיכומם של ימות החול (293) וימי שבת ומועד כולל ט' באב 72 הוא 365. נמצא שנקבע "סדר" קריאה מן התנ"ך לכל יחיד ויחיד לכל יום בשנה, וכך סיימו את התנ"ך בשנה. קביעת התחלת הסדר אינה קשורה בהכרח לפרשה שתומה או פתוחה, אלא בעלת שיקולים אחרים.

מדוגמאות שונות⁴⁸ ניתן לראות שלפעמים מתחיל הסדר בפסוק אחד לפני העניין עצמו או מסתיים בפסוק אחד לאחר העניין עצמו. מתוך עיון בתוכן הכתובים ניתן לראות שהפסוקים הנוספים לפני התחלת העניין או לאחריו, הם פסוקים בעלי אופי של טובה ונחמה. הכוונה הייתה להתחיל או לסיים קריאת "סדר" בפסוק מבשר טוב, כפי שנהוג היום לעשות הפסקות בקריאת התורה בפסוק העוסק בדבר טוב ולא בפרענות.

בדיקה בתנ"ך מגלה לנו שבפסוק "ויהי נועם" מתחיל סדר חדש. כאן ברור מדוע נעשה הדבר, שהרי מזמור "יושב בסתר" הוא "שיר של פגעים" ולא רצו לפתוח בו את ה"סדר" אלא התחילו בפסוק "ויהי נועם" שיש בו ברכה. הרי שמבחינת חלוקת ספר תהלים למזמורים אמנם שייך הפסוק "ויהי נועם" למזמור הקודם ("תפילה למשה"), אך מבחינת ה"סדרים" הוא שייך למזמור "יושב בסתר".

מעתה, נלע"ד הדברים יותר מחוורים, הגאונים שדיברו על "ויהי נועם" כללו בו גם את המזמור "יושב בסתר", שהרי מבחינת ה"סדרים" הם אמנם יחידה אחת. הדבר מודגש במיוחד במה שראינו לעיל שגם ר' יהודה ב"ר יקר וגם מחזור ויטרי כשהם מונים את המזמורים המיוחדים לשבת, הם מכנים את המזמור בשם "ויהי נועם" ולא בשם "יושב בסתר". ברור לאור זאת שכשהם מבארים את טעם אמירת "ויהי נועם" במוצ"ש, די להם בטעם המעוגן בפסוק זה דהיינו הברכה "במעשה ידינו", ואין הם צריכים למצוא טעם הקשור דווקא למזמור "יושב בסתר", דהיינו עניין המזיקין. כמו

46. הדברים האמורים כאן מבוססים על המבוא לתנ"ך קורן. הפנה את תשומת לבי לכך ידידי פרופ' שמואל ורגון מרצה לתנ"ך באוניברסיטה בר אילן, ותודתי נתונה לו.

47. בתנ"ך קורן מוספרו הסדרים לפי אותיות בצד החיצוני של העמוד.

48. ראה במבוא הנ"ל.

כן מובן שגם במקומות אחרים בהם אומרים את המזמור "ושב בסתר" משום המזיקין (בק"ש על המיטה ובבית הקברות), הרי שאומרים אותו ביחד עם הפסוק "ויהי נועם". לאור דברינו, גם סרה קושיית הבי"ח משום ש"שיר של פגעים" ו"ויהי נועם" הם יחידה אחת.

מאידך, "שיבולי הלקט" ואבודרהם התייחסו לחלוקה למזמורים ומבחינה זו יש לנו שתי יחידות: א. הפסוק "ויהי נועם" השייך למזמור הקודם. ב. מזמור "ושב בסתר". לאור התייחסות זו, הם חיפשו טעם מדוע אומרים את שניהם במוצ"ש.

ו. טעם כפילת הפסוק "אורך ימים"

כתב הטור⁴⁹:

"ונוהגין לומר ויהי נועם, לפי שהוא מזמור של ברכה שבו בירך משה לישראל בשעה שסיימו מלאכת המשכן⁵⁰. ונוהגין לכפול פסוק 'אורך ימים' אשביעהו שע"י כן נשלם השם היוצא ממנו".
וכתב ראינו שכתב על כך ה"בית יוסף" שם: "סימן זה פשוט וא"צ ביאור".
האמנם?

בי"ערוך השולחן⁵¹ כתב על כך: "ואין אתנו יודע מה". ואמנם קשה להבין את המשפט: "שע"י כן נשלם השם היוצא ממנו".

ה"מגן אברהם"⁵² כתב:

"ועיין במטי"מ (=מטה משה) שהאריך בזה וכתב שיש בישועתי בי' יודיין וכשכופלין אותן הוא די' יודיין והוא שם הוי"ה במילוי יודיין".

וב"מחצית השקל"⁵³ ביאר את דבריו:

"במילוי יודיין - שגימטריה שלו ע"ב שיש במילואו די' יודיין כזה": יו"ד הי"י וי"ו הי"י. והחישוב הוא כך:

י = 10	ה = 5	ו = 6	ה = 5
ו = 6	י = 10	י = 10	י = 10
ד = 4		ו = 6	
-	-	-	-
20	15	22	72 = 15

49. אורח חיים, סימן רצה.

50. והוא על פי הספרי לויקרא שהבאנו לעיל.

51. או"ח, סימן רצה.

52. חיברו ר' אברהם אבלי בן חיים הלוי גומבינר שחי בשנים 1637-1683 בפולין ובליטא.

53. לר' שמואל הלוי קעלין.

ה"מגן אברהם" הביא ביאור נוסף בשם התשב"ץ⁵⁴ וז"ל:
 "אח"כ מצאתי בתשב"ץ, כשכופלין אותו יש בו תיבות כמנין
 הכהנים ק"ל (=130) שכהני חשמונאי אמרו אותו במלחמה
 וניצחו וכ"כ בסידור מהר"ה, והיא המילוי של שם הוי"ה
 במילוי יוד"יין כמ"ש שלי"ה כזה: יי יוד וקריאת המזמור
 נחשבת לאחד".

ומבאר "מחצית השקל" את דבריו:

"רי"ל שהשם ע"י מילוי כזה עולה ק"ל. צא וחשוב: יי יוד
 עולה מ"ו. ה' היי עולה כ' יחד ס"ו. וי ויי עולה מ"ד, יחד ק"י.
 ה' היי עולה כ, יחד ק"ל".

נמצא לפי דבריו שמילוי שם הוי"ה עולה בחשבון בדרך זו:

ה = 5	ו = 6	ה = 5	י = 10
הי = 15	וי = 16	הי = 15	יר = 16
-	ויו = 22	-	יוד = 20
-	-	-	-
130 = 20	44	20	46
שם הוי"ה	12 (מילים)	ויהי נעם =	ה = 5
במילוי השם	112 (מילים)	ישב בסתר =	כ = 20
כני"ל =	5 (מילים)	ארך ימים =	ה = 5
-	-	אמירת המזמור עצמו =	נ = 50
-	-	1 =	י = 10
130	130	-	ס = 40
-	-	-	-
-	-	-	130

ומסיים "אליה רבה" שאף הוא מביא את התשב"ץ:

"ותשב"ץ כתב... שכהני חשמונאי אמרו אותו ז' פעמים
 במלחמה ונוצחין, ולכך נעלם זי"ן ב"יהי נועם", שכל האומרו ז'
 פעמים ניצול מכל זי"ן".

אלא שלא מצאתי את מקורו של התשב"ץ שכהני בית חשמונאי אמרו מזמור זה
 במלחמותיהם.

54. ר' שמעון בן צמח דוראן שחי בשנים 1361-1444 במאירוקה ובאלג'יר. פירוש זה של התשב"ץ הובא
 גם ב"אליה רבה" וראה להלן. ניסיתי למצוא את התשב"ץ בעזרת מאגר ספרי השו"ת שבפרייפקט
 השו"ת באוניברסיטת בר-אילן, אך לא מצאתי. כמו כן לא מצאתי דברים אלו באף אחד מספרי
 השו"ת במאגר הנ"ל. ייתכן שהתשב"ץ כתב דברים אלו באחד הספרים האחרים שלו.

בישיבולי הלקט⁵⁵ כתב:

"ויש אומרים לפי שבתִיבות של ויהי נועם' כנגד תיבות של קריאת שמע חסר חמש תיבות, לפיכך כופלין ארץ ימים שהן ה' תיבות כדי שיהיו התיבות מכוונות".

פירוש זה קשה משתי סיבות:

א. לא ברור מה הקשר בין קריאת שמע ל"ויהי נועם". לאור דברינו לעיל ניתן למצוא קשר כלשהו ביניהם רק בעניין ק"ש על המיטה שהיא כנגד המזיקין, אך דברי "שיבולי הלקט" עוסקים במנהג לכפול את הפסוק "אורך ימים" וגוי במוצאי שבת, וכאן לא ברור הקשר.

ב. לפי כל החישובים שערכת, אין החשבון עולה יפה. מניין התיבות בק"ש הוא כדלהלן:

שמע ישראל = 6 מילים
בשכמליו = 6 מילים
ואהבת את = 42 מילים
והיה אם שמע = 122 מילים
ויאמר = 69 מילים

מניין התיבות ב"ויהי נועם" הוא כדלהלן:

ויהי נועם = 12 מילים
ישב בסתר = 112 מילים
ארץ ימים = 5 מילים

כך שסכום כל התיבות ב"ויהי נועם" (כולל הכפלת הפסוק "אורך ימים") הוא 129. כל צורת חישוב של מניין התיבות בק"ש אינה מגיעה לסכום זה, ובאמת כתב על כך ב"אליה רבה" "יוצ"ע שאינם כל כך".

ראינו לעיל שגם אבודרהם נתן טעם לכפילת הפסוק וז"ל:

"והטעם שכופלין בתחילה ויהי נועם' ולבסוף 'אורך ימים' אשביעה' יש אומרים מפני כי 'יושב בסתר עליון' עם פסוק ויהי נועם' יש בו קכ"ד תיבות, וכשתכפלים יהיו רמ"ח. ומן הדין היה לכפול פעם אחרת אלא מפני טורח הציבור תקנו לכפול הפסוק הראשון והאחרון בלבד ויחשב כאילו כופלו כולו. ולכך תקנו לאומרו במוצ"ש שהוא תחילת השבוע כדי לשמור רמ"ח איברים...".

טעם זה קושר את מהותו של המזמור שהוא שיר של פגעים הנאמר כדי להנצל מן המזיקין עם המספר רמ"ח כנגד אברי האדם הצריכים שמירה. כבר הערנו לעיל שכיום לא נהגו לכפול את הפסוק הראשון, וכמו כן הטעם של טורח הציבור נראה קצת דחוק. לפי טעם זה יש לכפול את הפסוק גם בק"ש על המיטה וגם בבית הקברות, אך לא בשבת.

55. סימן קכט.

ביעטרת זקנים⁵⁶ כתב טעם אחר וז"ל:

"וכופלים הפסוק 'אורך ימים' כדי להשלים מנין ק"ל תיבות שבמזמור זה נגד ק"ל שנה שפירש אדם מאשה והוליד פגעים בישין, ומזמור זה הוא שיר של פגעים" ("צרור המור", פרשת ויקרא).

גם לפי פירוש זה המטרה היא להגיע למניין ק"ל, אלא שמספר זה רומז לאדם הראשון שבמשך ק"ל שנה הוליד פגעים בישין. לפי פירוש זה יש טעם לכפול את הפסוק "אורך ימים" בכל פעם שאומרים מזמור זה משום ענייני מזיקין ולא בשבת.

"ערוך השולחן" מציע טעם אחר לעניין וז"ל:

"ולפי פשוטותו, הפסוק הזה בכל מקום שהוא כופלים אותו כמו במזמור שבת ויו"ט בשחרית שגייכ כופלים אותו. ואולי דמזויה נועם' עד אחר 'אורך ימים' יש ט"ז פסוקים וכופלים אותו לסימן מספר טו"ב".

עם כל הרעיון היפה שיש בפירוש זה, הוא עדיין תמוה משתי סיבות:
א. במזמור "יושב בסתר" לבד יש ט"ז פסוקים ובצירוף הפסוק "ויהי נועם" הרי שיש לנו כבר י"ז פסוקים שלא כדבריו.

ב. כפי שראינו, בכל המקומות אומרים גם את הפסוק "ויהי נועם" בתוספת למזמור "יושב בסתר", נמצא שיש לנו מניין טו"ב מבלי צורך לכפול את הפסוק "אורך ימים". המקום היחיד שבו טעמו ראוי הוא בפסוקי דזמרא בשבת, שם אנו אומרים מזמור זה כיחידה נפרדת מהמזמור שלפניו הכולל את הפסוק "ויהי נועם". מ"מ, ברור שלדעתו יש לכפול את הפסוק בכל מקום שאומרים אותו. וכן כתב ב"אליה רבה"⁵⁷: "ונוהגין לכפול וכו' וכן כשאומרים מזמור זה בשבת ויו"ט או בק"ש שעל מטתו או כשחוזרין מבית הקברות".

אם נסכם את הדברים עד כה נוכל להצביע על הדברים הבאים:
א. המשותף לכל הפירושים הנ"ל הוא שטעם הכפילות בא מחשבונות שהן פרפראות לחכמה כגון גימטריות ומניין התיבות. אין כאן תשובה מספקת למי שאינו בקי בטיב סודות הגימטריות וצרופי אותיות לשמות.

ב. לרוב הפירושים יש דוחק, אם מצד החשבון עצמו, אם מצד הקשר של החשבון למהות המזמור ואם מצד כפילת המזמור במקומות השונים שאומרים אותו.

ג. כל המפרשים הנ"ל כתבו דבריהם על המנהג של כפילת הפסוק במוצאי שבת, המובא ב"שולחן ערוך" וב"טור" בהלכות שבת. דברים אלו מתייחסים אף ל"אליה רבה" ו"ערוך השולחן" שכתבו במפורש שיש לכפול את הפסוק בכל מקום שאומרים את המזמור, מ"מ כתבו דבריהם בהלכות שבת ולא במקומות אחרים.

56. או"ח, סימן רצה. חיברו ר' מנחם מנדיל אויערבך שחי בשנים 1620-1689 בווינה ובפולין.
57. שם, חיברו ר' אליהו שפירא שהיה רב בקלן ובטיקטין. נולד בפראג בשנת 1660 ונפטר שם ב-1712.

בדרך שונה לגמרי נוקט "שיבולי הלקט" בטעם שהוא מביא מדליה וז"ל:
"אורך ימים כופלין אותו ואומרים אותו ב' פעמים. והטעם, להפריש בין קריאת
המזמור לקדושה דסדרא".

ובאמת יש טעמים שונים לאמירת "זיהי נועם" ו"קדושה דסדרא" במוצאי שבת.
את עניין אמירת "זיהי נועם" במוצ"ש ביררנו לעיל, וטעם אמירת "קדושה דסדרא"
במוצ"ש הוא מטעם אחר ואין זה במסגרת דברינו כאן ואכמ"ל. מ"מ, כיוון שהם שני
עניינים שונים, לכן כופלין את הפסוק האחרון - "אורך ימים" כדי להבדיל ביניהם.
כלומר, כפילת הפסוק מדגישה שהסתיים עניין אחד ומתחיל עניין שני.
מצאנו רעיון דומה בעוד שני מקומות בתפילה:

- א. כפילת הפסוק "כל הנשמה תהלל י-ה הללויה" בפסוקי דזמרא.
- ב. כפילת הפסוק "הי ימלוך לעולם ועד" בשירת הים שבפסוקי דזמרא.

טעם כפילת הפסוק "כל הנשמה":

כתב אבודרהם שטעם כפילת הפסוק "כל הנשמה" הוא:
"להודיע שנגמרו המזמורים של סוף התלים כדרך סיום הפרשה
שכופלין הפסוק האחרון".

דבריו אינם ברורים די הצורך וניתן להבינם על פי דברי "אורחות חיים"⁵⁸:
"יש שנהגו לכפול פסוק כל הנשמה תהלל י-ה מפני שהוא
פסוק אחרון של ההלל, וכדי להזכיר שהוא נשלם, והפסוקים
שאומרים אח"כ אינם מן ההלל".

ברור שאין כוונתו להלל שאנו אומרים במועדים ובר"ח, אלא להלל אחר שכוונתו
לששת המזמורים האחרים בספר תהלים והוא על פי דברי הגמ'⁵⁹:
"א"ר יוסי יהא חלקי מגומרי הלל בכל יום. איני והאמר מר
הקורא הלל בכל יום הרי זה מחורף ומגדף, כי קאמרינן בפסוקי
דזמרא".

ומוסיף הרי"ף⁶⁰: "מאי ניהו מתהלה לדוד עד כל הנשמה תהלל י-ה". ובמסכת
סופרים⁶¹ שנינו בפירוש: "וא"ר יוסי יהי חלקי עם המתפללים בכל יום ששת המזמורים
הללו". ששת המזמורים הללו שנקראו בלשון הגמ' בשם "הלל" הם עיקר פסוקי
דזמרא⁶². ועל פי דברים אלה יש להבין את הטור⁶³ שכתב: "וכופלין פסוק כל הנשמה

58. הלכות מאה ברכות, סימן לא. טעם זה מובא גם ב"כלבו". ספר "אורחות חיים" מיוחס לר' אהרן
הכהן מלוניל שחי בפרובנס ובספרד במאות ה-13 וה-14. ובספר "שם הגדולים" לחיד"א (מערכת
הגדולים, ערך רבינו אהרן הכהן מלוניל) כתב: "ספר הכלבו הוא מעתיק על הרוב ספר ארחות
חיים". לדעת רפאל הלפרין בספר "אטלס עץ החיים": "ספר זה הוא מהדורה רחבה של היכלבו".

59. שבת קיח, ע"ב.

60. ברכות, פרק חמישי.

61. סוף פרק ז.

62. ויש בכך נפ"מ להלכה כגון למי שמאחר לביהכ"נ ואכמ"ל.

63. אורח חיים, סימן נא.

לפי שהוא סוף פסוקי דזמרא⁶⁴. יש לציין שבסידור רס"ג ובסידור רב עמרם לא מוזכרת כפילת הפסוק.

טעם כפילת הפסוק "ה' ימלוך":

"ארחות חיים"⁶⁵ כתב טעם דומה לני"ל וז"ל:
"וכן עושים בסוף שירת הים שכופלים 'ה' ימלוך לעולם ועד'
להזכיר שבו נשלמה השירה, והפסוקים שאומרים אחריה אינם
מן השירה".

כאמור לעיל, עיקר פסד"ז הם ששת המזמורים של סוף תהלים, ושירת הים אינה אלא תוספת שנהגו לאמרה⁶⁶, וכדי להדגיש את סיומה כופלים את הפסוק האחרון שבה.

נמצאנו למדים משתי הדוגמאות הנ"ל כי הטכניקה של כפילת פסוק כדי להדגיש סיומו של עניין היא ידועה ומקובלת, ולכן נראין דברי "שיבולי הלקט" כטעם פשוט ונכון.

ברור, שלפי טעם זה יש לכפול את הפסוק "אורך ימים" רק במוצאי שבת ולא בשאר המקומות בהם אומרים את המזמור "יושב בסתר". אף לפי הטעמים שראינו לעיל, הרי שבק"ש על המיטה ובבית הקברות עדיין אפשר למצוא סמך לכפילות הפסוק, אך בפסוקי דזמרא בשבת אין כל טעם לכך. וייתכן לומר לעני"ד כי באמת במקור לא היו כופלין את הפסוק בפסד"ז בשבת, ורק יותר מאוחר השתרבב אצל האשכנזים המנהג לכופלו גם בשבת. ראייה לדבר אפשר למצוא במנהג הספרדים אשר ננסה לבררו להלן:

מנהג הספרדים:

על פי בדיקתי בסדורי הספרדים⁶⁷ המנהג המשותף לכל הספרדים הוא כדלדהלן: **בפסד"ז בשבת:** אומרים את המזמור "יושב בסתר" בשלמותו ולא מכפילים את הפסוק "אורך ימים".

במוצאי שבת: אומרים "ויהי נועם", "יושב בסתר" וכופלים את הפסוק "אורך ימים". בקריאת שמע על המיטה: לא אומרים "ויהי נועם", אומרים "יושב בסתר" עד הפסוק "כי אתה ה' מחסיי" ועד בכלל (ולא מסיימים את המשך הפסוק - "עליון שמת מעונך"). כמוכן שאין כופלין את הפסוק "אורך ימים" מאחר שאין אומרים אותו כלל.

מהו המקור למנהג זה?

כאמור לעיל המזמור "יושב בסתר" נקרא בגמ'⁶⁸ בשם "שיר של פגעים", ושם

64. וכן כתב הרמ"א באו"ח סימן נא. הטור שם מביא מנהג שהיה בזמנו בספרד לכפול כל פסוק אחרון מששת המזמורים, אך אבודרהם דחה מנהג זה.

65. שם. וכן כתב אבודרהם. ובמחזור ויטרי נתן טעם אחר ועיי"ש.

66. ואכמ"ל בביאור טעם הדבר וראה ברמב"ם בסדר התפילות של כל השנה ובטור או"ח סימן נא. וראה עוד בספר האשכול, הלכות תפילה וק"ש.

67. מעדות שונות כולל עדת תימן.

68. שבועות טו, ע"ב.

נאמר בפירושו: "ואומר יושב בסתר עליון בצל שד-י יתלונן עד כי את ה' מחסיי"⁶⁹. שם נאמר הדבר לגבי הדין "שאין מוסיפין על העיר ועל העזרות אלא במלך ונביא... ובשיר" וכפי שמסבירים התוס':

"יעד כי אתה ה' מחסיי: דכתיב לעיל מיניה ושלומת רשעים תראה' דמשתעי באויבים שהיו מצירין להם בשעת הבניין אבל משם ואילך לא משתעי בהכ"י.

הרי שיש סיבה מיוחדת מדוע בקידוש תוספות על העיר והעזרות יש לומר את המזמור רק עד "כי אתה ה' מחסיי". רבינו יונה כתב⁷⁰ טעם אחר: "כשקידש עזרא את ירושלים היו הולכים סביבות העיר ואומרים שיר זה להבריח הפגעים והמזיקין והיו אומרים אותו בשמחה ובשירים, ומפרש ואזיל שאותו שיר של פגעים הוא יושב בסתר עליון".

הריטב"א⁷¹ דחה את טעם התוס' וכתב טעם אחר וז"ל: "אבל קיבלנו כי עד "כי אתה ה' מחסיי ששים תיבות כנגד מ"ש יהנה מיטתו של שלמה ששים גבורים סביב לה".

מ"מ, משמע ש"שיר של פגעים" הוא מזמור "יושב בסתר" עד הפסוק "כי אתה ה' מחסיי". וכבר העיר הגר"א⁷² שאומרים את המזמור "יושב בסתר" רק עד "כי אתה ה' מחסיי" ולא מסיימים "עליון שמת מעונך".

מדברי הרי"ף והרא"ש⁷³ רואים בבירור כי דברי ר' יצחק⁷⁴: "כל הקורא ק"ש על מיטתו כאילו אוחז חרב של שתי פיות בידו" ו"כל הקורא ק"ש על מיטתו מזיקין בדלין ממנו" מכוונים למזמור זה. ומכאן מקור ברור למנהג הספרדים בעניין ק"ש על המיטה. במוצי"ש אומרים את המזמור בשלמותו מהטעמים הנ"ל וכופלין את הפסוק "אורך ימים" כפי טעם "שיבולי הלקטי" הנ"ל. ברור שבפסד"ז בשבת אין כל סיבה לכפול את הפסוק "אורך ימים".

כאמור, בסידורי האשכנזים ברי הסמכא כגון "עבודת ישראל", סדורי רעדעלהיים ועוד, מצויין שגם בשבת יש לכפול את הפסוק "אורך ימים", אולם אין הדבר כה פשוט. מצאתי בסידור אשכנזי שהודפס באמשטרדם בשנת 1764 (לפני וולף היידנהיים ויצחק בער מחברי הסידורים הנ"ל) שאין כופלין את הפסוק "אורך ימים" בשבת. גם בסידור "שפת אמת" - רעדלהיים משנת 1904 ראיתי כי הפסוק "אורך ימים" הכפול מודפס שם בסוגריים, שנעלמו משום מה במהדורות המאוחרות יותר של סידור זה. דבר זה מחזק את השערת הנ"ל שיתכן שמנהג האשכנזים שהתפתח מאוחר יותר, לכפול את הפסוק "אורך ימים" גם בפסד"ז בשבת, בטעות יסודו, והוא נגרר אגב כפילתו במקומות אחרים.

69. ועיי"ש בהגהות הגר"א.

70. בפירושו לרי"ף, ברכות פרק ראשון.

71. בפירושו למסכת שבעות טו, ע"ב.

72. שבעות, שם.

73. ברכות, שם.

74. ברכות ה, ע"א.